

ԱԼԲԵՐՏ Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր,

ԳԱԱ թղթակից անդամ

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ԷԳԵՅԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐՈՒՄ (XVII–XVIII ԴԴ.)

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Չմյուտնիա, գաղթօջախ, արհեստ, առևտուր, տնտեսություն:

XVII–XVIII դդ. բնաշխարհից դուրս եկած հայ գաղթական բազմությունների մեջ, թերևս, ամենաբազմամարդը հողագործներն էին, թեև այստեղ դժվար է սոցիալական ճշգրտումներ մտցնելը, այնուհետև արհեստավորները և առևտրականները (և՛ քաղաքային, և՛ գյուղատնտեսական շրջաններում): Հատկապես այս երկու խավերը նոր հանգրվաններում հաստատվելու ավելի լայն կարելիություններ ունեին. միջնադարյան արևելյան քաղաքում և գավառում արհեստներն ու առևտուրն ընկած էին մարդկանց առօրեական կենցաղավարության հիմքում, որ հնարավորություն էր տալիս այդ ոլորտներում զբաղված մարդկանց համեմատաբար անհիվանդագին և անկաշկանդ հարմարվելու նոր միջավայրին, անծանոթ տնտեսական ու հասարակական պայմաններին: Ստույգ կամ դրան մոտ վիճակագրական տվյալներ չկան, թե առանձին գաղթերի ժամանակ հայ գաղթականների (Արևմտյան կամ Արևելյան Հայաստանից) որ մասն է տեղավորվել Չմյուտնիայում կամ փոքրասիական այլ քաղաքներում, և որ

մասը՝ գյուղատնտեսական՝ հողագործական շրջաններում, սկսած Կիլիկիայի անկման ժամանակներից (XIV դ. վերջին քառորդ) և վերջացրած Աղա Մահմադ Խանի և Էնկյուրիի հայերի գաղթով XVIII դ. 90-ական թթ.): Էլ չենք խոսում X-XI դդ. կամ դրանց հետևող նույնպես հեռավոր ժամանակների հայկական հնամենի գաղթօջախների մասին, որոնց Էգեյանի ափերին հաստատվելը, անառարկելի իրողություն է՝ անկախ աղքյուրների սակավությունից կամ կցկտուր որակներից: Ավելացնենք նաև, որ խնդրո առարկա միջնադարյան իրականության մեջ հողագործությունը, արհեստները և առևտուրը խորը անջրպետներով բաժանված չէին միմյանցից, որ հատկապես նպաստավոր էր գաղթականության համար, որը կենսապահովման պահանջներից կամ անձանոթ միջավայրին հարմարվելու թելադրանքով առավել ջանքեր կարող էր գործադրել իր ունակությունների ամբողջ ներուժը գործնական շրջանառության մեջ ներդնելու համար: Արհեստավորը ևս կարող էր զբաղվել առևտրով կամ հողագործությամբ, ինչպես և հողագործը՝ հանդես գալով շուկայական սուբյեկտի դերում, առևտրականը՝ հողագործի և այլն: Միջնադարյան քաղաքներում, այսուհանդերձ, արհեստագործությունն ուներ իր հաստատ, կայուն տեղը, որպես սոցիալական որոշակի տարր՝ հասարակական արտադրության և փոխհարաբերությունների մեջ և հայ արհեստավորությունն այս տեսակետից բացառություն չէր կարող կազմել: Էսնաֆի (մասնագիտությունների կորպորատիվ միավորման)¹ մեջ մտնող հայ արհեստավորութ-

¹ Էսնաֆի՝ մասնագիտական կորպորացիայի մեջ էին մտնում բոլոր սոցիալական խավերը, բացի ենիչերիներից, պետական ծառայողներից և հոգևորականներից: XVII դ. կեսին Կ. Պոլսում կային 1109 արհեստավորական միա-

յունը մեծ քաղաքներում անդամակցում էր կրոնադավանական խառը խմբավորումներ ներկայացնող արհեստավորական այդ կազմակերպություններին, որոնք Օսմանյան Թուրքիայում գլխավորում էին մահմեդական թուրքերը: Բուն արհեստանոցներից սկսած՝ իրեն ամենուրեք զգացնել էր տալիս կրոնական խտրականությունը, որին ծանոթ էին դեռևս հայրենիքում գործառած և հետագայում գաղթի ուղիները բռնած հայ արհեստավորները: Հայկական նահանգներում, գրում է Հ. Անասյանը, նրանք «իրենց արհեստներն ի գործ դնելու իրատունքին տիրանալու համար բռնադատում էին իսլամների հետ միասին անդամակցելու թուրքական արհեստատրական միատրումներին, իսկ անդամակցելու համար՝ նրանց նման ենթարկում էին իսլամական սահմանուած ծիսակատարություններին և այդ միջոցով՝ իսլամությունն ընդունելու թելադրանքներին»²: Թուրք արհեստավորական միջավայրի այդպիսի զոհ էր դարձել Թոքատից Ջմյունիա եկած կոշկակար պատանի Բաղդասարը: Սկզբնաղբյուրի շարադրանքից ակնհայտորեն երևում է, որ Բաղդասարին և նրա հետ եկած վարպետին թույլ չեն տվել գործելու մեկուսի՝ կոշկակարների էսնաֆից առանձին (որին նախանձախնդիր էին առհասարակ արհեստավորական միությունները) և դիմել են նրանց ասպարեզից հեռացնելու միջոցների: Դիմենք բնագրին՝ «Եւ ութային առեալ զԲաղդասարն եւ երթայ ի Ջմիուին քաղաք Լիկեացոց, առ ի գործել զգործ արուեստին: Իսկ հարկահանքն

վորումներ՝ իրենց կազմում ունենալով առավելագույնը 200 հազար մարդ (Хитцель Ф., Османская империя, М., 2006, с. 148-149):

² Անասեան Յ., Թուրքական ֆութովվաթը եւ հայերը (Օսմանեան կայսրութեան ծովողական քաղաքականութեան պատմութիւնից), «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս-Լիբանան, 1995, էջ 223:

որը առնուին զհարկն՝ տեսեալ զԲաղդասարն, պահանջէին զհարկն, այսինքն զխարաճն, իսկ նա զի ոչ ունէր զինչս որ տայր նոցա, վասն որոյ կալեալ եղին (հարկահանները – Ա.Խ.) ի կոճեղս եւ շատ ողոքելով եւ բռնադատելով պատրեցին զմանուկն Բաղդասար եւ ոչ կամաց թլպատեալ անուանեցին Դաուդ»³:

Ըստ շարադրանքի, Բաղդասարը հետագայում հրաժարվում է իրեն պարտադրված կրոնից և նահատակվում էրզրումում (1672, 4 հունիսի)⁴:

Արտադրամասերում մահմեդական արհեստավորների ծառայական վերելքը ապահովվում էր նույն այդ կրոնական խտրականության ուժով: Նաև այն հանգամանքով, որ տիտղոսավոր կրոնի առավելություններից ելնելով, նրանք ավելի հուսալիորեն կարող էին պաշտպանել արհեստավորների տվյալ խմբի շահերը՝ ընդդեմ համքարությունից դուրս կամ զուգահեռ գործող համքարության հետ հնարավոր մրցակցական պայքարում: Ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում, այս իմաստով, Հ. Բարթիկյանի՝ հունարենից թարգմանաբար հրապարակած մի վավերագիրը՝ Կանդիայի ոսկերիչների կողմից համքարի պետ ընտրելու մասին: Ընտրության արդյունքները, ըստ 1696 թ. օգոստոս-

³ Հայոց նոր վկաները, կազմ.՝ Մանանդյան Հ., Աճառյան Հ., Վաղարշապատ, 1902, էջ 152:

⁴ Նույն տեղում: Հետաքրքիր է այս տեսակետից հուլանդացի նկարիչ Յան Լույկենի (1649–1712) «Հավատի նահատակները» նկարաշարի մի կտավը, որտեղ պատկերված է հայ պատանու մաշկազերծումը քաղաքային հրապարակում՝ հավաքված բազմության առջև: Որքան էլ սյուրռեալիստական և զգայացունց, այդ կտավի համար իրական հիմք կարող էր ծառայել նաև 1710 թ. Կ. Պոլսում նահատակված Աստվածատուր Սեբաստացին. նա Ղալաթիայում շրջել էր այնպիսի հազուստով, որը վերապահված էր միայն մահմեդականներին, ուստի և պետք է հատուցեր կրոնափոխությամբ (Յովհաննէս Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխատասիրությամբ Բ.Լ. Չուգասզյանի, Ե., 1974, էջ 78–79):

սի 28 թվակիր այդ փաստաթղթի, ներկայացվել է թուրքական հոգևոր ատյան, որտեղ ասված է. «Կանդիայի ոսկերիչների համքարությունից Մուստաֆան, Իբրահիմը, Բաբա ուստան, ուստա Յորգին, Իլիան, Յակոն, Արսենը, Ջանին, Ջորջին, Սերգիսը, Կարապետը, Անտոնը, Մարդոքեն և մնացածները, ներկայանալով Հոգևոր ատյան, հաղորդում են, որ Կոյումջի բաշի (ոսկերչապետ – Ա.Խ.) են նշանակում ուստա Քյամիլին, որպեսզի նա հսկի, պատժի և Հոգևոր ատյան հայց ներկայացնի ոսկերիչներից նրանց դեմ, որոնք խարդախում են ոսկին, ինչպես և արծաթը, պատրաստում են կեղծ ու քաշը պակաս զարդեր»⁵:

Այս վավերագրից կարելի է մակաբերել, նախ, որ էսնաֆը Օսմանյան Թուրքիայում օժտված էր ներքին կարգավորման արտոնությամբ՝ ընտրության իրավունքով, այդ թվում և իր գլխավորի ընտրության իրավունքով: Դատելով այն անուններից, որոնք շրջանառվում են՝ վավերագրում, Կանդիայի ոսկերիչների այդ էսնաֆը եղել է խառն բնույթի կրոնաէթնիկական միավորում՝ բաղկացած հույն, հայ և մահմեդական վարպետներից (ուստաներից): Այնուհետև, այս միավորումը մտել է ֆոֆուվլայի կազմակերպական կառույցի մեջ, որչափով կոյումջիբաշիի ընտրության մասին հաշվետվությունը ներկայացվել է Հոգևոր ատյանին, որն այս դեպքում հանդես է եկել որպես ղեկավար մարմին⁶: Հոգևոր ատյանի գլուխ կանգնած էր մահմեդական շեյխը:

Մտնելով էսնաֆական կազմակերպությունների մեջ, հայ արհեստավորները էգեյանի գաղթավայրերում նույնպես պահպանում էին իրենց ազգային, կրոնաբարոյական բարձրն ու

⁵ Բարթիկյան Հ., Նյութեր գաղութահայ պատմության, II, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1987, N 10, էջ 86:

⁶ Տե՛ս Անասյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 232:

ավանդույթները, առաջնորդվում դրանցով, ինչպես և մահմեդական արհեստավորներն էին առաջնորդվում ֆութթովայով՝ իրենց վարքագծի կրոնաբարոյական նորմերով: Սուֆի դերվիշների բարոյական պատկերացումների այդ էթիկան կարգավորում էր մահմեդական արհեստավորական խմբերի ներսում փոխադարձ հարաբերությունները և հանդես էր գալիս որպես արհեստավորության կենսագործունեությունն ապահովող գործոն՝ այդ միջավայրում, որտեղ և XIII–XIV դդ. տիրապետող դարձավ ահիիզմը՝ բարոյական կացութաձևն ու կանոնները վերահսկող ահիի՝ ընտրովի արհեստավոր ավագի գլխավորությամբ⁷:

Հայ արհեստավորությունն առաջնորդվում էր իր սեփական՝ քրիստոնեական բարոյականության ավանդությամբ կարգուկանոնով և վարքագծի սահմաններում, որոնք կողք-կողքի գոյատևելու իրավունք ունեին մահմեդական ֆութթովայի հարևանությամբ: Նրանք գործում էին ամենից առաջ՝ իրենց համայնքի սահմաններում, իրենց համայնքը սպասարկելուն ուղղված արտադրական գործունեությամբ, այդ համայնքի կրոնաբարոյական սկզբունքներին համապատասխան (հոգատարություն միմյանց՝ արհեստավորների նկատմամբ, եկեղեցիների, դպրոցների շինությանը կամ նորոգմանը նյութապես նպաստելը, հանգանակությունների մասնակցելը, մատյանների գրչագրմանն աջակցելը և այլն):

Հայ արհեստավորները գործում էին էգեյանի բոլոր գաղթավայրերում: Նրանք հիշվում են ձեռագիր վավերագրերում, ճանապարհորդների նոթերում, դամբանագրերում, հայերեն և օտարալեզու բազմաթիվ արխիվներում և այլն: Այդընի գերեզ-

⁷ Inalcik H., The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. Praeger Publishers, New York-Washington, 1973, pp. 151–152.

մանատանը հայտնաբերված ամենահին շիրմաքարը պատկանում է արհեստավոր-քուղագործի՝ «Կեսարացի խայդանագործ Գեորգն որ ննջեց ի Տէր թուին 1561»⁸։ Կեսարիայից, ուրեմն, Ձմյուռնիա են անցել ոչ միայն վաճառականներ, այլև արհեստավորներ, ընդ որում, XVI դ. կեսին և դրանից էլ առաջ, ինչը կարող է հուշարկել Գեորգի մահվան թվականը։ Ի դեպ, խայդանագործը նույնն է, ինչ շերիթնին (քուղ, ժապավեն պատրաստող վարպետ), վաղուց ի վեր ծանոթ զմյուռնահայերին. 1816 թ. զմյուռնացի նվիրատուների մի ցանկում ի թիվս այլ արհեստավորների, նշված է նաև շերիթնի⁹։

Ձմյուռնիայում հանդիպում ենք արհեստավորների միավորման ոչ ֆուբուվվայական, այլ լոնջայական, հիմնականում պետական, աշխարհիկ բնույթի ղեկավարությամբ գործող էսնաֆոպոյունների։ Գործում էին հացագործների, երկաթագործների, կաշեգործների, կտավագործների, կոշկակարների և այլ միավորումներ։ Յուրաքանչյուր էսնաֆի վերաբերող գործերը՝ արտադրանքի տեսակների, որակի, գների, դրանց իրացման կարգուկանոնի և այլնի հետ կապվող խնդիրները քննարկվում և որոշումները կայացվում էին էսնաֆի մեծ ժողովում (մեջլիս-ի քերիր)։ Այստեղ նույնպես հանդիպում ենք արտադրական միավորին՝ արտադրամասի եռաստիճան սանդղակին՝ աշկերտ (չրագ), ենթավարպետ (իգիթբաշի, խալֆա) և վարպետ (ուստա)։ Աշկերտից ենթավարպետ և այս վերջինից վարպետ անցումը կատարվում էր հատուկ ծիսակատարությունների ուղեկցությամբ։

Ձմյուռնիայի տերունի թեմին ուղղած կոնդակներում էջմիաձնի կաթողիկոսների կողմից միշտ հիշատակվում են, ի

⁸ Քոսեան Յ., Հայք ի Ձմիւռնիա եւ շրջակայս, հ. Բ, Վիեննա, 1899, էջ 25։

⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 29, վավ. 160, թ. 2։

թիվս բնակչության այլ շերտերի, «վայելչագործ արհեստավորները», «գեղեցկանկար արհեստավորները» և այլն: Ձմյուռնիայում և էգեյանի մի քանի քաղաքներում (Մանիսա, Այդըն, էդդեմիշ և այլն) հայ արհեստավորները կազմել են իրենց համայնքների բնակչության մի զգալի մասը, սակայն զուտ գյուղատնտեսական շրջանների ոչ մեծ համայնքներում, կարելի է կարծել՝ բնակչության համեմատաբար փոքրաթիվ մասը կամ համատեղել հողագործությունն ու արհեստագործությունը:

Ձմյուռնիայում և էգեյանի մյուս գաղթավայրերում հաստատված արհեստավորների վերաբերյալ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել, ամենից առաջ՝ արհեստների և դրանցով զբաղվող մարդկանց անունների հիշատակումը: Դրանք միայն ընդհանուր գծերով կարող են պատկերացումներ տալ նրանց տնտեսական գործունեության, արհեստագործական արդյունքների իրացման պայմանների ու ձևերի վերաբերյալ: XVII դ. և դեռ դրանից էլ շատ առաջ, պետք է կարծել, էգեյանի շրջանում ևս հայերը պահպանել էին արհեստագործական արտադրության կազմակերպման նույն ձևերը, ինչ հայրենիքում, անշուշտ, արտադրամասից դուրս՝ մահմեդական միջավայրում, արդեն բոլորովին այլ պայմաններում: Ձմյուռնիայում հայ արհեստավորներն ընդգրկվել էին էսնաֆական կազմակերպությունների մեջ, թեև չի բացառվում, որ, ինչպես Բալկաններում, գործեին այնպիսի արհեստավորներ, որոնք չէին մտնում կորպորատիվ կազմակերպությունների մեջ¹⁰: Ոչ մեծ այնպիսի համայնքներում, ինչպես, օրինակ, Նագիլիում, Մենեմենում, Քուշադայում և այլուր, արհեստավորների փոքրաթիվությունը պայմանավորված հայ

¹⁰ Тодоров Н., Балканский город XV–XVI веков, М., 1976, с. 112.

բնակչության սակավամարդությամբ, սահմանափակում էր այդպիսի կազմակերպության մեջ մտնելու հարկն ու հնարավորությունը: Ի հակադրություն դրա, մարդաշատ էին Էյդեմիշի, Այդընի և Մանիսայի հայ արհեստավորները: Էյդեմիշում իրենց բարձրորակ արտադրանքի շնորհիվ ճանաչված էին հատկապես հայ մետաքսագործները: Մետաքսի հումքը, որով առատորեն լցված էր Էգեյանի ամբողջ առափնյակը՝ մետաքսի ավանդական առևտրական ճանապարհի շնորհիվ, բավական հնարավորություններ էր ընձեռում մետաքսագործության եկամտաբերությանը: Էդդեմիշում հայ արհեստավորները արտադրության մեջ էին ներգրավել նաև կանանց աշխատուժը. տներում հաստատված դագգահներով կանայք պատրաստում էին մետաքսի թաշկինակներ, գլխանոցներ, հագուստի տարրեր: Նույն իրողությունն ենք տեսնում նաև Մանիսայում, որտեղ «գաղթականութեան առաջին օրէն սկսեալ Վերի թաղեցիները ոստայնանկ եղած են ամենքն ալ եւ են տակափն»¹: Մանիսայում տարածված արհեստների բազմազանությունը բացատրվում է առհասարակ XIII–XIV դդ. ի վեր այդ քաղաքում իտալական առևտրական համայնքի առկայությամբ, իսկ հետագայում Մանիսայի՝ օսմանյան գահաժառանգների նստավայր դառնալու իրողությամբ, որ մի հայտնի չափով աշխուժացնում էր քաղաքային բնակչության առևտրատնտեսական կյանքը՝ խթանելով արհեստագործության զարգացումը:

Էգեյանի շրջանի քաղաքների մեջ արհեստագործության առավել խոշոր կենտրոնը մնում էր Ջմյուտնիան: Արհեստավորներն այստեղ, ինչպես ամենուրեք հայկական գաղթավայրերում,

¹ Շահինեան Գ., Մանիսայի հայ գաղութին ծննդավայրը, «Բյուրակն», 1889, թիւ 31–32, էջ 503:

առաջ են մղել մշակույթի զարգացումը, հասարակական այդ միջին խավը, առևտրականության հետ միասին իր կենսունակությունը հաստատում էր նաև ազգային մշակույթը հովանավորելու և հարստացնելու հաճախադեպ իրողություններով: 1713 թ. Ձմյունիայում գրչագրվել է Կիպրիանու գիրքը (աղոթքներ, վարքագրություն, բժշկական բնույթի նյութեր և այլն) «ի վայելումն դավուսնի (կոշկակար – Ա.Խ.) Աագի որդի Անտիքին»¹²: Մի բառգրքի գրիչն է եղել «իզմիրցի տողրամաճիի (հյուան – Ա.Խ.) որդի Ադամը՝ թուին ՌՃՀԵ (1726)»¹³: Այս արհեստավորներն էին, որ նյութական արժեքներով էին հագեցնում ազգային հաստատությունները, մատակարարում դրանք, նվիրատվություններ անում հիվանդանոցներին, եկեղեցուն ու վարժարանին, տնանկներին և այլն: Ուշագրավ է, որ Էջմիածնի Մայր աթոռին վակֆային նվիրատվություններ են արել գերազանցապես արհեստավորական խավերի մարդիկ: Ձմյունիայում Էջմիածնին վակֆ արած սեփականությունների մեջ XIX դ. առաջին կեսին հայտնի էին պասմաճի (չթագործ) Վարդանի պարտեզը, պերպեր (վարսավիր) Հակոբի, պերպեր Աստվածատուրի, դերձակ Աբիքի, սահաթճի (ժամագործ) Սարգսի, տողրամաճի Ավետիսի և այլոց տները, պարտեզները, ագարակները և այլն¹⁴: Նվիրատուների այս ցանկի մեկ այլ տարբերակ հնարավորություն է տալիս մի որոշ չափով գաղափար կազմել Էգեյանի այս տարածքների հայկական համայնքներում տարածված արհեստների մասին, որչա-

¹² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմադի վանքի Մատենադարանին, Կ. Ք. Անտոնեան հաւաքածոյ, կազմ.՝ Ն. Ակինեան, Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1971, էջ 190:

¹³ Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանի հայոց, կազմ.՝ Բ. Կիպէտէրեան, Անթիլիաս, 1961, էջ 603:

¹⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 248, վավ. 1090:

փով նվիրատուները ներկայացնում էին առհասարակ Ձմյուտնիայի տերունի թեմի ժողովրդին: Այստեղ շրջանառում են ամենատարբեր բնույթի արհեստների մարդիկ՝ չիլինկիր (դարբին) մահտեսի Թագվորը, պերպեր Ծատուրը, տողդամաճի Խաչիկը, հալաջի Հովհաննեսը, յորդանճի (վերմակագործ) Հարոնը, պիլեզիկճի (ապարանջան պատրաստող) մահտեսի Հարությունը և ուրիշներ¹⁵: Արհեստների այս բազմազանությունը նկատի ունենալով՝ դժվար է համաձայնել այն կարծիքին, թե արհեստները «այնչափ ընդհանուր չեն տարածուած հայոց (զմյուտնաբնակ – Ա.Խ.) մեջ, կը գտնուին աննշան թուով ժամագործ, ոսկերիչ, դարբին, վերմակագործ, դերձակ, կոշկակար, ատաղձագործ են»¹⁶:

Կաթոլիկ հայերը, որոնք հիմնականում գաղթել էին Նախիջևանից և հետագայում Էսկյուրիից, զբաղվում էին տարազագործությամբ, ոսկերչությամբ, երկաթագործությամբ և այլն: Վերջինս, ի դեպ, բավական տարածված էր Ձմյուտնիայի և կից բնակավայրերի ու քաղաքների արհեստների ասպարեզում, այդ թվում և հայկական համայնքներում, որովհետև տեղական հումքը լիովին ընձեռում էր դրա հնարավորությունը: XIII դ. արդեն հայտնի էին երկաթահանքերը՝ Սիպիլ լեռան փեշերին, Մագնեզիայի (Մանիսա) մոտ¹⁷: Ձմյուտնիայում հնագույն արհեստներից էր գորգագործությունը, որով զբաղվում էին կայսրության տարբեր ազգերի հպատակներ: 1740-ական թթ. Կ.Պոլսում ռուսական ռեզիդենտ Ա. Նեպլյուևը գրում էր, որ այստեղ հյուսվում են

¹⁵ Նույն տեղում, թղթ. 100, վավ. 159/II:

¹⁶ Զոսեան Յ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 288:

¹⁷ Жуков К.А., Эгейские эмираты, в XIV-XV вв., М., 1988, с. 144.

ուղտի բրդից գորգեր, որոնք բարձր են գնահատվում¹⁸: Ներկարարարությունը ևս բավական լայն ասպարեզ ուներ բամբակագործական ապրանքների և կտավագործության հետ կապված արհեստների խմբում, կաշվի, մետաքսի և բրդեղենի ու դրանցից պատրաստվածն ապրանքատեսակների տնայնագործական արտադրության մեջ: Տարբեր որակների ու արդյունավետության ներկանյութերն այստեղ ստացվում էին բուսական նյութերից, ինչպես և հանքային ծագում ունեցող պաշարներից¹⁹: Քաղաքաբնակ արհեստավորները զբաղվում էին նաև հողագործությամբ՝ ձեռք բերելով որոշակի չափի հողամասեր (լրիվ չիֆթ կամ ավելի փոքր չափերի): Սուլթան Սելիմի օրենսգիրքը ուշագրավ մեկնաբանություններ է հուշարկում այս հարցի վերաբերյալ: «Քաղաքի բնակիչները, - ասված է օրենքներից մեկում, - քաղաքի սահմաններում կարող են չիֆթիք ունենալ: Նրանք թող հարկ վճարեն ըստ այն բանի, թե ինչքան հող ունեն լրիվ չիֆթի կամ կես չիֆթի համեմատ: Նրանց ասածը, թե «մենք քաղաքացիներ ենք և չիֆթ ըեսմի չենք վճարում», նշանակություն չունի: Նշանակությունը տրվում է հողին»²⁰:

Հիրավի, արհեստավորները դեռևս մինչև Սելիմի ժամանակները կարող էին տրտնջալ և անգամ փորձել՝ հրաժարվելու գյուղատնտեսական բնույթի հարկեր վճարելուց, որովհետև արդեն իսկ վճարում էին իրենց՝ արհեստավորական արտադրանքի համապատասխան հարկերը: Բայց, ինչպես կարելի է կարծել, նրանք բեյությունների, իսկ դրանից առաջ՝ սելջուկների ժամա-

¹⁸ Данциг Б., Русские путешественники на Ближнем Востоке, М., Мысль, 1965, с. 79.

¹⁹ Жуков К.А., նշվ. աշխ., էջ 113-114:

²⁰ Книга законов султана Селима, М., 1969, с. 144.

նակ (XI–XIV դդ.) հողի համար սահմանված հարկեր չեն վճարել, որ արդեն պարտադիր էր դարձել XV դարում: Իրազեկ ուսումնասիրողն այս առթիվ գրում է, որ Արևմտյան Անատոլիայում արհեստավորներն ազատ էին ոայա քրիստոնյաների վճարած ռեսմ-ի չիֆթ հարկից (22 աքչեի չափով), բայց Մեհմեդ II-ի ժամանակ նրանք արդեն վճարել են այդ, ինչպես և մյուս հողահարկերը, ինչպես և մյուս ոայաները²¹: Չքավոր կամ ոչ հարուստ արհեստավորները, բնականաբար, չէին կարող կրկնակի հարկ վճարել և զբաղվել նաև հողագործությամբ, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ օսմանյան հարկային համակարգն իր ծանրությամբ և պարտադրիչ բնույթով արագացնում էր հողի սեփականատիրական հարաբերությունների փոփոխությունները օսմանյան հասարակության մեջ՝ հիմքում ունենալով, սակայն, թիմարի սրոհման դեմն առնելու և այդ կանխելու իրավական ուղղվածությունը:

Արհեստավորները ևս վճարում էին իրենց արտադրական գործունեությանը համապատասխան հարկեր: Սուլեյման Բանունիի ժամանակ ևս հարկի չափերն ամրագրվել են իրավականորեն, որ մտել է ջիզյեի (խարաջ) ընդհանուր գումարի մեջ՝ հարուստներից՝ 4 ոսկի, էսնաֆից՝ 2, չքավորներից՝ 1²²: Արհեստավորների վճարած հարկերից էին՝ **խարաջը**, որ տեսանք Ձմյուռնիայում նահատակված Բաղդասարի օրինակով, **իիթիսաբ** ռեսմի հարկը²³, որ հավաքվում էր շուկայում՝ արտադրանքն իրացնելու դիմաց, իսկ մնացյալ դեպքերում այլ հարկեր՝ սահ-

²¹ Жыков К.А., *ibid.*, էջ 121:

²² Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 636–637:

²³ Shaw S., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1, Cambridge, 1976, p. 120.

մանված շերիով և աշխարհիկ օրենսդրությամբ: Շուկայում արհեստավորական և գյուղատնտեսական ապրանքների գները և որակը պետությունը կարգավորում էր մուխեսիբների միջոցով, որոնց գործունեությունը վերահսկում էր կադին (դատավորը): Ղ. Ինճիճյանի ժամանակ (XVIII դ. երկրորդ կես – XIX դ. առաջին տասնամյակներ) կադին այդ գործը կատարում էր իր երկու նախիբների (որոնք նույնն են, ինչ մուխեսիբը) միջոցով²⁴:

XVIII դ. վերջերին Օսմանյան Թուրքիայում նկատելի է դառնում տնայնագործական արտադրության դանդաղ, բայց զգալի զարգացումը, երբ արտադրության ասպարեզում հայտնվում են իրենց աշխատողներով ու արդյունքներով ծավալուն արհեստանոցներ, որոնք վկայում էին ապրանքային արտադրության թեկուզ և թույլ, բայց և որոշակի զարգացման իրողության մասին²⁵: Այս՝ որակական փոփոխությունների նախաշեմին Չմյունիան ևս իր մասնակցությունը բերեց բամբակի և բրդի գործվածքների արտադրության աշխուժացմանը: Մետաքսի, կերպասի և չթի արտադրության ոլորտում հայտնվեցին նաև հայ արհեստավորները՝ հենվելով տեղական հումքի ընձեռած կարելիությունների վրա: Էգեյանի շրջանի հայկական համայնքների արհեստագոր-

²⁴ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Կ. Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 93:

²⁵ Հակառակ այս ակնհայտ փաստին, Մ. Մեյերը, ելնելով մարքսիստական ընդհանուր դրույթից, կարծում է, որ ապրանքային արտադրության ընդլայնման, գույքային անհավասարության խորացման համեմատ էսնաֆը վերածվում է ապրանքային արտադրությունը արգելակող ուժի (տե՛ս Проделмы генезиса капитализма, М., 1978, с. 261): Տեղական արտադրությունը կաշկանդող իրենց ողջ քնութագրով հանդերձ՝ արհեստավորական միավորումներն Օսմանյան Թուրքիայում մնում էին տնտեսական այն միակ և կենսունակ գործոնը, որ առհասարակ կարող էր խթանել ընդլայնված վերարտադրությունը:

ծության մեջ այս տասնամյակներին առաջնակարգ նշանակություն է ստանում մետաքսի և բրդյա նուրբ գործվածքեղենի արտադրությունը՝ ավանդական ոստայնանկության հիման վրա: Այս արհեստի տարածման և հայ համայնքների սոցիալական առօրյայում դրա ձեռք բերած հեղինակության մասին է վկայում զմյուռնահայերին ուղղված՝ Սիմեոն Կաթողիկոսի կոնդակը (1764, 10 մարտի), որտեղ մաղթանքներ են հղվում «գեղեցկանկար արհեստաւորաց»²⁶:

Անտարակույս, Սիմեոնը նկատի ուներ ծաղկանկար նուրբ գործվածքներով թաշկինակների ու գլխանոցների արտադրության մեջ ներգրավված արհեստավորներին, որոնց արտադրած արդյունքները լայն պահանջարկ ունեին Ջմյուռնիայում և Էգեյանի առափնյակում: Կաթողիկոսը կարող էր նկատի ունենալ Եղվարդ գյուղից 1845 թ. կողմերը Ջմյուռնիա գաղթած Հովհաննեսին և նրա որդուն՝ Կարապետին, որոնք «Իզմիրի գետեզերքի հողերու վրայ գլխի յազմա տպելու և ներկելու գործարան մը հիմնած էին, որ մինչև 1810 թուականին շարունակուեցաւ»²⁷:

Դրանից հետո էլ, սակայն, տասնամյակներ անց Եղվարդյանների արհեստանոցը շարունակել է գործել, ինչը վկայում է Ղ. Ալիշանը՝ գրելով, որ Ջմյուռնիայում «նշանատու են գործարանսն ծաղկենկար կտաւոց եւ ի թղթարանն՝ Եփեսոսաւոյ ձեռն ճարտարաց հայոց»²⁸: Վերջին դեպքում խոսքը վերաբերում է 1840-ական թթ. Հակոբ Տյուզյանի հիմնած թղթի գործարանին²⁹:

²⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 22:

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. N 10272:

²⁸ Ալիշան Ղ., Քաղաքական աշխարհագրութիւն, էջ 345:

²⁹ Արշալույս արարատեան, 1847, թիւ 285: Տե՛ս նաև՝ Մենեվիշեան Գ., Ազգաբնութիւն ազնուական զարմին Տիւփեանց, Վիեննա, 1890, էջ 37: Ջմյուռնիայի թղթի գործարանը թանգիմաթից քիչ առաջ և անմիջապէս հետո գոր-

Նրբահյուս գործվածքների զմյուռնացի վարպետները, ինչպես երևում է, բավականաչափ անդուր մրցակիցներ դարձան պոլսահայ իրենց արհեստակիցների համար: Հավանաբար, հենց այս՝ եղիվարդյանի գործարանն էր, որ պայքարի թիրախի դարձրին պոլսեցի ջուլհակները: Վերջիններս գործեցին անվրեպ՝ օսմանյան իշխանությունների միջոցով հասնելով նրան, որ առհասարակ արգելել տվեցին նուրբ գործվածքների արտադրությունը Ջմյուռնիայում:

Բնականաբար, իր տերունի թեմին շտապեց օգնության հասնել Էջմիածինը. Կ. Պոլսի ջուլհակների գլխավորներին՝ Մեյրամդուլին, Կ. Տրճանենցին, տիրացու Գեորգին (Էսնաֆի գանձապետը) և Կ. Նուրյանին ուղղած իր գրության մեջ (1784, 15 մայիսի) Ղուկաս կաթողիկոսը հորդորում էր խաղաղությամբ հարթել խնդիրը՝ «զի Ջմիւռնիոյ դիւպէնդոց գործն մի խափանեցեն, այլ հրաման առցեն յարքունուստ դարձեալ ի գործ արկանել ... զարհեստն իւրեանց եւ կենցաղավարիլ»³⁰:

Կաթողիկոսը հիշեցնում էր պոլսեցիներին, որ հաշվի առնեն նաև Մայր աթոռի շահերը. Ջմյուռնիան տերունի թեմ էր և նրա արհեստավորների տնտեսական քայքայումը կվնասեր նաև Էջմիածնին:

Իրավական տեսակետից, ի դեպ, ուշագրավ է պոլսահայ արհեստավորների մեղադրանքն ընդդեմ զմյուռնացիների, որ պարզվում է կաթողիկոսի հիշյալ գրությունից. «Քանզի եւ զարգիլման յաւէտ քան զկար իւրեանց ի վեր բեռնադրեալ ապրանօք

ծարկված թեթև արդյունաբերական ձեռնարկություններից էր. որ լրացնում էր Կ. Պոլսում շարք մտած ֆեսի գործարանի, Պեյքոզի զինվորական հանդերձանքի ֆաբրիկայի, Պեյքոզ-Ինջեքյոյի հախճապակու գործարանի և այլնի շարքը (Ortaylı L., İmparatorlugun en Uzun Yüzyili, İstanbul, 2005, s. 199).

³⁰ Մատենադարան, ծեռ. 2803, թ. 429:

ծեռնարկին տանել զապրանսն յիզմեայ եւ ի ուզունճայ (բատիստե գործվածքի տեսակներ – Ա.Խ.) եւ այնու որպէս թէ վնասատու եղնն առից եւ տրից պոլսեցի մերազուն դօլքէնտճի եղբարց, ուստի եւ նոքա առ ի զդէմ ունել անդր (Կ. Պոլիս – Ա.Խ.) գնացողաց, փոխանակ ի մասնաւոր վրիժառութեան՝ առհասարակ զմեզ արգելեն ի գործոյ, համանգամայն զտպարանս (արիեստանոցը – Ա.Խ.) խափան տալով»³¹:

Ուրեմն, զմյոտնացի արիեստավորների բարձրորակ արտադրանքը պահանջարկ է ունեցել այդ քաղաքի շրջակայքից դուրս, անգամ հեռավոր Կ. Պոլսի շուկայում, և պոլսահայ արիեստավորները նրանց դեմն առնելու համար այլ միջոց չեն ունեցել, քան բողոքելը և վարչական միջամտության դիմելը: Այնուհետև, նույնպես հետաքրքրություն է հարուցում էսնաֆի գործունեության՝ արտադրանքի իրացման սահմանների հարցը. կնշանակի, Զմյոտնիայի շուկան ևս իշխանությունների կողմից ճանաչված է եղել որպէս պոլսեցի մետաքսագործների մենաշնորհային տարածք, որտեղ ուրիշներն իրավունք չունեին այդ արիեստագործական ապրանքատեսակներն արտադրելու և իրացնելու: Զմյոտնացի արիեստավորները խախտել են այդ մենաշնորհը և պատժվել՝ կանգնելով արիեստանոցի փակման փաստի առջև:

Հայտնի է, թե ինչով ավարտվեց զմյոտնացի և պոլսեցի այս արիեստակիցների ընդհարումը: Կարող ենք ասել միայն, որ զմյոտնացիների նշված կախվածությանը վերջ տրվեց 1790 թ., երբ օսմանյան իշխանությունները կերպասի արտադրության արտոնագիր տրամադրեցին զմյոտնացի մի հայի: Արիեստանոցը գործելու էր վակֆային սեփականատիրական հիմունքներով՝

³¹ Նույն տեղում:

այն տարեկան հարկ էր վճարելու Կ. Պոլսի բարեգործական հաստատություններից մեկին: Ղուկաս կաթողիկոսն այս ձեռնարկի առթիվ շնորհավորում էր հիմնադիրներին՝ տամղաճի (դրոշմադիր) Ստ. Խաչատրյանին և քեդիսուդա (վակֆի վերակացու) Հ. Դովլաթյանին, որոնք հիմնել էին այդ արհեստանոցը³²:

Ա. Այվազյանը գրում է, որ այդ չթագործական արհեստանոցը հիմնել էր Տամկաճյան ընտանիքի անդամներից մեկը. «Սոյն հարազատներէն (Տամկաճյան – Ա.Խ.) մեկը մայրաքաղաքս գալով, 1790-ին ... սուլթան Սելիմի խնդիր կը մատուցանէ եւ կը յաջողի առանձնաշնորհութեան հրովարտակ ստանալ՝ Զմիտնիոյ մէջ տպածոյի գործարան մը (պասմահանէ) հաստատելու՝ հատուկ վակֆնամէով մը»³³:

Զթագործարանը բացվել էր արքունի ֆերմանով, որի շնորհիվ զմյուռնահայ արհեստավորները դադարում էին կախում ունենալուց Կ. Պոլսի իրենց արհեստակիցներից, որովհետև պետական ձեռնարկությունը նրանց համար ընդհանրապես ապահովում էր արտադրանքի սպառումը կայսրության սահմաններում՝ ազատելով շուկայական իրացման հետ կապված դժվարություններից: Զմյուռնացի ձեռնարկուններին ուղղված՝ Ղուկաս

³² Դիան հայոց պատմության, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1899, էջ 573:

³³ Այվազեան Ա., Յոնիական հայ գաղութի նահապետներէն, «Արեւելք», 3 սեպտեմբերի 1900: Տամկաճյան ընտանիքից էր, ի դեպ, ակամավոր հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանյանի հայրը (նույն տեղում): Նույն հոդվածում այս հեղինակը նշում է. «Տամկաճեան գերդաստանի անդամներէն չորս եղբայրներ, չորսն ալ յազմայի եւ ծաղկենկար վարշտակներու գործով ընկերովի կը զբաղին եղեր ի Զմիտին, ԺԸ դարու վերջին քառորդին մէջ»: Այստեղ նկատենք, որ ժամանակին յազմաճի (գործվածքին նախշ դրոշմող) գործավոր էր եղել XIX դ. առաջին քառորդին հարստացած և զմյուռնահայության լուսավորության մեկենաս դարձած Հակոբ Սարգսյանը. որն այդ արհեստը կատարելագործելով՝ լուրջ հաջողությունների էր հասել Եվրոպայում՝ Վիեննայում (նույն տեղում, 8 սեպտեմբերի 1900):

կաթողիկոսի օրհնության գիրը (1792 թ. հունիսի 15) բավակա-
նաչափ լույս է սփռում այդ իրողության վրա, որտեղ նա նշում է,
որ օսմանյան իշխանությունը «իւրովք արքունական ազդողա-
գոյն հրովարտակօջ հրամայեալ է կառուցանել ի քաղաքոջ, ըն-
դարձակ տպարան եւ ծեգ՝ անվեհեր համարձակութեամբ գործել
ի նմա արուեստ ծեր՝ եւ թէ որպէս ինքեանք՝ պարոն տիրացու
Ստեփաննոսն եւ խօջայ Յովհաննէսն կացուցեալք են լինիլ ի վե-
րայ տպարանին... եւ թէ զհարդ յաջողմամբ Տեառն գլխատրե-
ցեալ է մեծակառոյց եւ գեղեցկաշէն գործարանդ անկասկած յու-
մեքէ արհեստագործէք առատ շահեկանութեամբ»³⁴:

Այդ արհեստանոցում արտադրվում էին թաշկինակներ, երեսկալներ, հագուստի բաղադրիչներ և այլն: Այն հաջողությամբ գործեց շուրջ քառորդ դար՝ մինչև 1817 թ. ամռանը բռնկված հրդեհը, երբ այրվեցին բազմաթիվ տներ, «200-ի չափ աւելի պակաս ի տանց հայոց, հին եւ նոր պասմախանայից ի յաճինս դարձեալ», ինչպես հայտնում էր Ձմյուռնիայի առաջնորդ Փիլիպոսը Ներսես Աշտարակեցուն³⁵: Թվում է, թե տերերը դրանից հետո կարողացել էին նորոգել արհեստանոցը և վերսկսել իրենց արտադրությունը, համենայն դեպս, մինչև XIX դ. երկրորդ կեսը, երբ այն քանդվեց՝ կապված Ձմյուռնիա-Քասաբա երկաթուղային կայարանի կառուցման հետ³⁶: Համենայն դեպս, այս արհեստանոցը գործեց շուրջ 60-ամյա մի ժամանակաշրջանի տևականությամբ, որ քիչ է հանդիպում օսմանյան ժամանակակից մանուֆակտուրաների պատմության մեջ: Մանածագոր-

³⁴ Դիան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, էջ 573:

³⁵ Մատենադարան, արխիվ Ա. Երիցյանի, թղթ. 159, վավ. 170:

³⁶ Բօսեան Յ., նշվ. աշխ., հ. Ա, Վիեննա, 1899, էջ 35, Պօյաճեան Գ., Եգեականի դիցուիին՝ Ձմիտնիան եւ զմիտնահայ գաղութը, «Յառաջ», 1972, 1 հոկտեմբերի:

ծական ձեռնարկությունները, որոնք հիմնվել էին XVIII դ. Կ. Պոլսում, Սալոնիկում, Ադրիանուպոլսում, ինչպես և Յալովայի թղթի գործարանը, երկար ժամանակ չեն գործել և փակվել են կարճատև գործունեությունից հետո: Օտարերկրյա անհամեմատ ուժեղ մրցակցությունը և օսմանյան վերնախավի ու արքունիքի՝ հիմնական սպառողի քմահաճույքները անհաստատ էին դարձնում այս ձեռնարկությունների գոյության երաշխիքները³⁷:

XVIII դ. էգեյանի ծովամերձ շրջաններում օսմանյան տնտեսության աշխուժացման դրսևորումներ, այսուհանդերձ աչքի էին զարնում: Բավական ծավալների էր հավակնում բամբակագործական արտադրանքը: Փոքրասիական կտրվածքով՝ Թիրեում, Բերգամայում, Դենիզլիում հայ արհեստավորները ներգրավվել էին բամբակագործական մանուֆակտուրային արտադրության մեջ, ինչը տեսանք Ձմյուռնիայի օրինակով: Այս քաղաքում վարպետ արհեստավորների մի մասը մասնագիտացել էր բամբակի հումքը և գործվածքեղենը ներկելու արհեստի մեջ: XIX դ. բամբակն այստեղ եփվում էր ալկալիական թույլ լուծույթի, ապա ծիրայուղի մեջ, իսկ մաքրվելուց հետո ստանում էր ապրանքային հրապուրիչ գույն³⁸, որ, ի դեպ, հատուկ էր տեղական բարձրորակ արտադրանքին: XVII դ. երկրորդ կեսին Ձմյուռնիայի բեզեստենի ընդարձակումը վկայում է այն մասին, որ տեղական արհեստները այս ժամանակաշրջանում զգալի առաջարժում էին ապրել: Ի դեպ, այդ համընկնում է ժամանակային այն փուլին, երբ էգեյանի մերձափնյա տարածքներում ավելի քան երբևէ, բնակություն էին հաստատում հայ գաղթականները: Հայ

³⁷ Мейер М.С., К характеристике экономической жизни городов Османской империи в XVII веке. В кн.: Проблемы генезиса капитализма, М., 1978, с. 271-272.

³⁸ Eton W., A survey of the Turkish Empire, New York, 1973, p. 227.

արհեստավոր վարպետներն իրավունք ունեին առանձին խանութներ բանալ (որոշակի առանձնաշնորհումի դիմաց՝ գումար ներդնելով), առևտուր անել բեզեսթենում³⁹ այլակրոն արհեստավորների հետ միասին: Պետք է կարծել, որ այստեղ հայ արհեստավորներն ունեցել են առանձին տարածք, մահմեդականների խանութներին կից, ինչպես Օսմանյան Թուրքիայի միջնադարյան բեզեսթեններում: Ինչպիսին էթնիկական հանրություններն էին առանձին թաղամասեր զբաղեցնում քաղաքներում, այնպիսին էլ նրանց առանձնացած համախմբումն էր բեզեսթեններում:

Հայ արհեստավորները փոքրասիական արտադրությանը մասնակցում էին նաև բրդի վերամշակման, և ինչպես տեսանք, դրա բազմատեսակ արտադրության ասպարեզում: Հումքի առկայությունը բավական հնարավորություններ էր տալիս այդ արտադրությունը ծավալելու համար: Մանիսայում և Այդընում, ինչպես և կից շրջաններում, ոչխարաբուծությունը դեռևս XV–XVI դդ. զգալի տարածում ուներ: Այս իմաստով անհրաժեշտ է դիտել, որ Այդընի լիվայում ուայային թույլ էր տրվում տնօրինել մի քանի ոչոնյում հողամաս՝ արոտավայրի համար, ընդսմին, այդպիսի հողը թափու (այս դեպքում՝ հողօգտագործման) չէր տրվում: Ավելին, այս լիվայի՝ այդ ժամանակներում գործող օրենքի մեջ կարելի է տեսնել քոչվոր-անասնապահների (որպիսիք էին այս առափնյակում հաստատված տարբեր թուրքական ցեղերը)՝ հողի նկատմամբ ունեցած ավանդական վերաբերմունքի իրավական դրսևորումները. «Նկատի ունենալով, - ասված է այնտեղ, - որ քաղաքացիների և գիւղական բնակիչների անասունների համար թողնված հողի մշակումն ու հերկումը բոլորին վնաս է պատճառում, այդ անելը անվերապահորեն արգելել»:

³⁹ Porter J., Turkey. Its History and Progress, Vol. 2, London, 1854, p. 399.

Պետք է եզրակացնել, որ քաղաքների մարդաշատ դառնալը սկսել էր սահմանափակել երբեմնի արծակ տարածություններ դուրս եկող անասնապահների տեղաշարժման շառավիղը և որ գործող օրենքները նրանց համար ապահովում էին իրենց զբաղմունքը շարունակելու հնարավորություն:

XV–XVII դդ. թուրքական քաղաքների արհեստագործական արտադրությունը բավականաչափ ազատորեն, իր արդյունքների որակի շնորհիվ, կարողանում էր այս կամ այն չափով հակակշռել եվրոպայից ներմուծված ապրանքներին: XV դ. երկրորդ կեսին եվրոպական (ֆրենկի) բառիստը և դրապը, մանավանդ Լոնդոնի դրապը, Բրուսայի շուկայում փոխանակվում էին տեղական արհեստագործական ապրանքների հետ: Ձմյուռնիայում ևս, ոչ պակաս չափով, քան թուրքական առևտրատնտեսական մյուս կենտրոններում, կատարվում էր շուկայական գնի վրա հենվող ապրանքափոխանակություն: Այս ամենով հանդերձ, տեղական արտադրանքը, այս դեպքում՝ Ձմյուռնիայի արհեստավորների արտադրանքը, անկախ եվրոպական ապրանքների հետզհետե ընդլայնվող տեսականուց, ուներ իր կայուն սպառողը:

Алберт А. Харатян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., проф., член корреспондент НАН, Ремесла в армянских колониях Эгейского побережья (XVII–XVIII вв.)* – В армянских колониях ремесленники в качестве социальной прослойки имели стабильное положение в эснафах Османской империи. Городские ремесленники в Смирне, Айдыне, Манисе и др. местах вынуждены были становиться членами мусульманских ремесленнических организаций, подвергаясь при этом религиозной дискриминации. В Смирне действовали светские либо управляемые со

стороны государства ремесленные организации лож. Связанные с эснафом вопросы – ассортимент производимой продукции, его качество, цена, реализация товара – решались на собрании эснафа. В Смирне и других городах действовали ремесленные организации пекарей, сапожников, ювелиров, цирюльников, ткачей. В документах упоминаются также часовщики, портные, столяры, шелкопряды, производители ситца и т.д. Особенно большое число армян-ремесленников было задействовано в производстве по переработке хлопка и шерсти в Смирне, Тире, Бергаме, Айдыне, Манисе и Денизли.

Albert A. Kharatyan, NAS RA Institute of History, Doctor of Historical Sciences, Professor Corresponding Member of NAS, Craftsmanship in the Armenian Colonies on the Aegean Shore (XVII–XVIII) – In the Armenian colonies the craftsmen representing a certain social layer had a stable position in the esnafs. The urban craftsmen of Smyrna, Aydyn, Manisa and other different locations were forced to become members of Muslim craft unions, while being subjected to religious discrimination. In Smyrna there were either secular or government controlled craft unions of lodges. Such issues as the assortment of products, their quality, price and sales were resolved at the esnaf meetings. In Smyrna as well as other cities craft unions of bakers, shoemakers, jewelers, barbers and weavers functioned. In written records craft unions of watchmakers, tailors, carpenters, silk-weavers, calico producers, etc. are also mentioned. The great majority of Armenians were mainly involved in the cotton and wool production in Smyrna, Tyr, Bergam, Aydyn, Manisa and Denisl.